

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Градова Вероніка Григорівна –
здобувач кафедри загальноправових
дисциплін Національної академії
внутрішніх справ

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто питання відображення ідеї верховенства права в українській правовій традиції. Проаналізовано такі його риси, як демократичні загальнолюдські цінності, принцип невідчужуваності прав людини та народу, принцип справедливого й доступного суду тощо.

Ключові слова: верховенство права; невідчужувані природні права; загальнолюдські цінності; правовий закон; справедливий суд; панування права.

Рассмотрен вопрос отражения идеи верховенства права в украинской правовой традиции. Проанализированы такие его черты, как демократические общечеловеческие ценности, принцип неотчуждаемых естественных прав человека и народа, принцип справедливого и доступного суда и т.д.

Ключевые слова: верховенство права; неотчуждаемые естественные права человека; общечеловеческие ценности; правовой закон; справедливый суд; господство права.

The question of mapping the rule of law in the Ukrainian legal traditions is considered. The rule of law: universal values of democracy, the principle of inalienability of human rights and people, equitable and accessible court and more are analyzed.

Keywords: rule of law; inalienable; natural rights; human values; legal law trial; the rule of law.

Дослідження верховенства права, його суті, різних аспектів у контексті сучасного правового реформування в Україні є, безумовно, актуальним. Ця актуальність значною мірою зумовлена доктринальною еkleктикою, що спостерігається в українській правовій сфері: офіційна правова ідеологія тяжіє до юридичної (природно-правової) доктрини, центральною ідеєю якої є верховенство права як принципу правової рівності; практика підпорядкована законницькій доктрині, що пронизує принцип законності. Існує необхідність

доктринальної визначеності нинішньої України в правовій площині. Оскільки законницька доктрина не є гуманістичною, то, очевидно, необхідно реалізувати юридичну (природно-правову) доктрину, тому висвітлення принципу верховенства права нині на часі. Саме в контексті природно-правової доктрини і можливо прочитати принцип верховенства права. Поза цією доктриною він працювати не може. Цим спричинено декларативний характер у правовій практиці нинішньої України.

До проблеми верховенства права українські правознавці останнім часом почали виявляти значний інтерес. Досліджують питання змістових характеристик верховенства права, тлумачення принципу верховенства права Конституційним Судом України, відображення в галузевому законодавстві тощо. У цьому напрямі плідно працюють Т. Багрій, С. Головатий, В. Кибал, М. Козюбра, М. Костицький, Л. Парашук, М. Патеї-Братасюк, О. Савченко, С. Шевчук [1–5] та ін. Проте проблема вираження верховенства права в українській правовій традиції поки що значної уваги науковців не викликала. Водночас висвітлення характерних рис українського правового розвитку, з метою засвоєння його позитивного досвіду, є корисною справою для сучасників.

Метою цієї статті є дослідження виявів верховенства права в українській правовій традиції ХІХ – початку ХХ століття.

Принцип верховенства права – це стрижнева складова стандартів прав людини. Загальнолюдські стандарти прав людини – це комплекс визначених міжнародними юридичними та неюридичними нормами можливостей людини, зміст яких зумовлено, передусім, природою самої людини, її філософією, природою людського буття, а також рівнем розвитку людської цивілізації та інтегрованості світового співтовариства [6].

На Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.) представники 171 держави, зокрема й України, підтвердили універсальність і загальнообов'язковість міжнародних стандартів прав людини й наголосили, що їх виконання є важливим чинником існування демократичного суспільства в будь-якій країні. Загальне визнання міжнародних стандартів обумовлює зобов'язання всіх держав світу погодитися на міжнародний контроль за дотриманням цих стандартів у національній правовій системі.

Європейський суд з прав людини розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які він виводить з нього, серед яких: визнання державою й суспільством природних невідчужуваних прав людини як реально дієвого закону, який не може бути порушено; доступність суду; незалежність та об'єктивність суду; право людини на справедливий суд; авторитетність суду (рішення, прийняте судом, має сприйматися як істина і перегляду не підлягає). Важливою є вимога про якість закону. Закон тут трактують як

положення нормативно-правового акта. По-перше, закон має бути доступним особі, тобто містити зрозумілі й чіткі формулювання, які давали б можливість самостійно або з відповідною консультацією регулювати свою поведінку. По-друге, він має бути передбачуваним, тобто таким, щоб особа могла прогнозувати наслідки його застосування. Закон має відповідати також принципів пропорційності у співвідношенні інтересів особи та суспільства. Ще одна вимога – закон має відповідати всім іншим вимогам верховенства права, зокрема, він з достатньою чіткістю має встановлювати межі дискреційних повноважень і способів їх здійснення. Це необхідно, щоб особа була захищеною від свавілля суб'єктів владних повноважень (п. 27 рішення Європейського суду з прав людини у справі "Круслен проти Франції" від 24 квітня 1990 року) [6].

Звернення до української правової традиції, в основі якої лежать цінності, положення та принципи природного права, засвідчує, що в її контексті змістовні характеристики принципу верховенства права розробляли і розвивали протягом понад тисячолітньої історії. Дуже виразно вони проглядаються в українській філософсько-правовій думці XIX–XX ст. В умовах повної руйнації та знищення державних інституцій самостійної правової політики бути вже не могло. Тому ми і звертаємося до філософсько-правової думки цього періоду. Її розвивали в цих нелегких умовах видатні українські мислителі.

Змістовою складовою ідеї верховенства права є визнання природних невідчужуваних прав людини і таких саме природних і невідчужуваних прав народу, нації. Ця проблема є наскрізною в українській правовій думці різних епох. І це не випадково, оскільки колоніальна історія України охоплює декілька століть, а колонізація – це і є знищення права народу на власну історію, територію, права бути й мати, бути вільним, самим собою, вирішувати свою долю, мати майбутнє тощо. Ці ідеї уже виразно звучать в "Історії Русів" невідомого автора. Цей твір вважають початком українського романтизму. Невідомий автор з жалем констатує, що були українці-русичі вільним народом, жили по своїй волі на своїй, Богом даній, землі. "...Відомо бо цілому світові, що народ Руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, себто від самого себе залежав, під правління князів своїх, або самодержавців злучився потім з Литвою і Польщею, щоб спротивлятися з ними татарам, які їх руйнували..." [7, с. 265]. Відсутність свободи, тотальна несправедливість – це засоби знищення народу як такого. Весь твір автор спрямовував проти свавілля та безчинств, якими окупанти з півдня, заходу та сходу спричиняли національну трагедію українців. Автор "Історії Русів" порушує проблему справедливого суду над кривдниками українців, суду і людського, і Божого. Не лише визнання природних прав людини державою та суспільством, міжнародним співтовариством є складовою змісту

верховенства права, право на справедливий суд – це теж одна зі змістових характеристик верховенства права [6].

Питання визнання владою природних прав людини і народу на власну територію, історію, культуру, мову, віру, національну ідентичність, протест проти насильства в будь-яких формах, принцип гуманізму, демократизму тощо пронизують творчість Т. Шевченка, який довів, що руйнація природного права народу, нації на життя та свободу неминуче призводить до руйнації права на життя та свободу окремішнього індивіда, що належить до цієї нації [7]. Мислитель стверджував, що лише в “своїй хаті – своя правда, і сила, і воля”. Цей рядок уміщує глибоку філософію людського буття. Людина може стати і бути повноцінною, реалізованою особистістю лише на своїй землі, зі своїм народом. Лише на своїй землі можна мати власний, національний, справедливий суд (“свою правду”), бути вільним, самовизначатися як окремішній людині, так і цілому народові. І навпаки – “на рідній, не своїй землі...” жити вільно й справедливо неможливо, бо там господарюють інші, чужинці. А коли “немає волі...”, то й “немає долі”, тобто життя стає неможливим, дискорфорним, частковим, неповноцінним, іншими словами, безправним, рабським.

Ще одна характеристика верховенства права, про яку пише видатний мислитель, – це “праведний закон”, який може з’явитися лише разом із власним українським Вашингтоном. Якість законів: справедливість змісту, відповідність принципів передбачуваності, пропорційності інтересів людини та суспільства, домірності тощо – важлива передумова реалізації принципу верховенства права. Для Т. Шевченка саме справедливість закону є найважливішою характеристикою, яка визначає гідне життя людини і вільне життя народу. Нагадаємо, що Правда і Воля – це ментальні цінності українців. Очевидно, що вічний дефіцит цих цінностей посилює акцент на них у творчості Кобзаря.

Т. Шевченко наголошує на такій ідеї верховенства права, як визнання владою та людьми природних прав людини та народу як реально дієвого права. “Кобзар” Т. Шевченка – це розповідь про трагедію народу, позбавленого низки основоположних природних прав і, насамперед, права бути і мати. Мислитель постає глибоким філософом-людинознавцем. Він не відділяє людину від її національного буття, відстоює право кожного на національну ідентичність, мислить національний тип людини носієм і виразником загальнолюдського, а це виключає протиставлення національно-неповторного та загальнолюдського. Людину Шевченко переносить до її першовитоків, він “закорінює” її в природі, в Космосі, поселяє людське в космічну ієрархію, надає їй статусу одного зі щаблів буття, невід’ємного буття, однієї з форм буття, що найтісніше пов’язана з іншими такими формами. Природа, Космос і Життя – поняття одного порядку. Шевченко захищає право народу бути формою вираження

загальнолюдського та космічного. Національне постає в нього в усій повноті і підноситься ним до космічного. Право народу на життя, національну ідентичність, "на свою хату", в якій "своя правда, і сила, і воля" – це святині, зазіхати на які не має права ніхто. Так улаштована людина як індивідуалізований носій і форма буття Світового Духа, так улаштований кожний народ як колективна форма буття світового духовного начала [8]. Кожна людина і кожний народ мають право на свою правду, на своє "правовладдя" (С. Головатий) на своїй землі, визнати це непорушне природне право – обов'язок усіх інших і людей, і народів.

Проблему природних прав як особистості, так і народу аналізував також у своїх працях О.Потебня. Його творчість пронизана чітко вираженою ідеєю протесту проти нищення природного права народу на національну самобутність, на власний культурний розвиток, на власну державність, честь, гідність, історію тощо. О.Потебня дуже виразно усвідомлює нерозривний зв'язок природних прав народу з природними правами людини, яка до цього народу належить, і стверджує, що заперечення, ліквідація, нищення перших неминуче призведе до нищення людини з її правами [9].

Українські мислителі ХІХ ст. порушують проблему природного права українців на свободу волевиявлення. Герой А.Чайковського заявляє: "Краще смерть, як неволя... Ото ж бо і є, що нема в мене волі, і хочу її здобути хоч би ціною мого життя. Я хочу тікати" [10, с. 39]; "все ж свобода – велике слово" [10, с. 13]. Г.Хоткевич розглядав об'єктивну свободу як передумову внутрішньої – суб'єктивної свободи: "І звук до тої полонинської свободи Олекса кожним атомом свого дужого тіла. Свобода з кров'ю разом ходила по жилочках, із диханням вилітала з уст, чулася в ході, в голосі, в погляді очей. Та й не могло бути інакше там, де все було свободне: звір, слово, вогонь, вода" [11, с. 180].

Чимало змістово-сміслових характеристик верховенства права віднаходимо в творчості Івана Франка. Дослідники його наукової спадщини звертають увагу на такі праці, як "Формальний і реальний націоналізм", "Що таке поступ", "Про соціалізм", "Наука та її взаємини з працюючими клясами", у яких викладено основні погляди на філософію, політику і право, державу та особу [12, с. 199]. І.Франко "був прибічником ідеї про те, що політичні інститути, політика і право впливають з економічних відносин, які панують у суспільстві. Відносно цього він зауважував, що цивільне право, а деякою мірою і кримінальне, базуються на існуючому соціальному устрої" [12, с. 199]. З приводу такого прочитання Франка нині можна подискутувати. О.Семків у своїй праці "Іван Франко: немарксистські погляди" критикує попередню традицію дослідження наукової спадщини мислителя, яка переважала в радянські часи, вказуючи, зокрема, що не про примарну революцію в майбутньому, про яку

мріяли і яку готували марксиста, веде мову І. Франко. Поступовість еволюційної “всесвітньої революції” – це наріжний постулат Франкової соціально-політичної концепції, який цілком суперечить марксизму. Засадничою ідеєю ідеологічної програми І. Франка було визнання ролі та значення освіти й науки в здійсненні “всесвітньої” соціальної революції та всього суспільного розвитку [13, с. 21–22].

І. Франко зосередив увагу на таких змістових характеристиках ідеї верховенства права, як: демократичність державної влади, панування справедливих, тобто правових, законів у всіх сферах суспільного життя; мислитель прагнув підвищувати рівень політико-правової свідомості людей, що сприяло б розумінню необхідності демократичних змін у суспільстві; погоджувався з тим, що кожна нація має природне право на політичну самостійність, яка можлива також через утворення автономій країв і народностей; у реформованому суспільстві держава змінить свою форму, на перший план вийде громадська думка, а інститути держави буде наділено здебільшого виконавчими функціями, що дало б змогу гарантувати особисті права і свободи громадян [12, с. 200–201]. Як Т. Шевченко, І. Франко, будучи глибоким лінгвістом, філософом, уважав, що кожний народ і його влада мають визнати за іншими народами й окремими особистостями непорушні природні права на життя, повагу до людської та національної гідності, право на вільне волевиявлення в будь-якій сфері, права на власність, освіту рідною мовою, свободу совісті, на доступний і справедливий суд, справедливе та гуманне ставлення до людини безвідносно до будь-яких соціальних характеристик тощо [14; 15]. Мислитель відстоює такі духовні та загальнолюдські демократичні цінності, як: людська та національна гідність, національна ідентичність, людське життя, непорушність і невідчужуваність природних прав, свободу вибору, справедливість, істину, правову рівність тощо.

Не випадково в одному з найкращих творів І. Франка “Перехресні стежки” виведено образ адвоката – захисника прав людини. Захищеність прав людини, державно-правові та соціально-правові гарантії цієї захищеності – також одна з характеристик верховенства права. Особистість Євгена Рафаловича розкрито в органічній цілісності його життя та професії. Національна приналежність цього персонажа до українського народу істотним чином вплинула на його професійні погляди. Зауважимо, що для етнічного українця за тогочасних умов практично єдиною кар’єрою у сфері права була адвокатура, оскільки за національним цензом доступ до посад в органах влади, управління та правоохоронних органах (суді, прокуратурі, керівних посадах у поліції та жандармерії) був обмеженим. Загалом в образі цього правника можна вбачати той “збірний” образ славної плеяди українських правників – сучасників і колег І. Франка, які брали активну участь у процесах національного розвитку, зокрема

К. Левицького, Є. Петрушевича, К. Трильовського, які присвятили професійну майстерність громадській справі [16].

Окремі аспекти верховенства права розкрито в творчості М. Грушевського, С. Дністрянського, Б. Кістяківського, В. Винниченка та інших відомих українських мислителів. Усі вони відстоювали природні права українського народу на політичну незалежність, національну ідентичність, національну гідність, вільне волевиявлення в будь-якій сфері, право жити на рідній землі, право на власність, на національно-культурні надбання, вільний розвиток, удосконалення тощо. У їх творах порушено проблему справедливого та доступного національного суду, справедливих законів, права народу на протест проти будь-якої сваволі тощо. Тобто ідея верховенства права чи правовладдя народу традиційно звучить у творчості цих мислителів.

М. Грушевський успадкував незалежницькі ідеї, напрацьовані його попередниками. Уже на початку ХХ ст. під час дискусії щодо конституційного реформування Російської імперії опубліковано низку статей діячів українського суспільно-політичного руху. Найбільш відомою була конституційна концепція М. Грушевського, яка продовжила ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова й утверджувала ідею національно-територіальної децентралізації Російської імперії.

М. Грушевський присвятив свою діяльність служінню ідеї українського націотворення. Його ніколи не полишав інтерес до української історії та культури. Саме він, зібравши значний масив історичних емпіричних та ідеальних фактів, довів, що українці як окремішній народ створили княжу Україну, зберегли українську державність через Галицько-Волинське князівство, Велике Князівство Литовське, Козацьку державу до ХХ ст., Української Народної республіки. Він дослідив, як поставала українська нація протягом тривалого часу шляхом злиття багатьох етносів, що населяли українські землі, шляхом розвитку національної свідомості, історичної пам'яті, спільної культури тощо. Концепція "українсько-руської народності", що створила княжу Україну, лягла в основу програмних документів українських партій початку ХХ ст., була розвинута самим М. Грушевським та його однодумцями в нормативно-правових документах Центральної Ради. У них національну ідею проголошено засадничим принципом в еволюції українського народу. У праці "На порозі нової України" він обстоює повну політично-державну самостійність України. В ІІІ Універсалі Центральної Ради ще не мовиться про державний суверенітет України. У тексті ІV Універсалу зафіксовано Постанову Центральної Ради про відокремлення України від Росії та її подальше суверенне державно-політичне існування. Таким чином, було реалізовано природне право українського народу на незалежну національну державу [17].

М. Грушевський був прихильником концепції природного права, що органічно склалася як традиція в українській філософській та

політико-правовій культурі, починаючи з Княжої епохи. Він мислив етнос, націю, народ частиною живої природи, продовженням її, глибоко шанував усе, що творилося народним розумом, мудрістю, що народ зберігав і передавав наступним поколінням. Досліджуючи українське народне життя, відзначив роль і значущість традиційно-звичаєвих норм і правил як природних регуляторів суспільних відносин [18]. М. Грушевський з шаною ставився до природного права кожного народу бути самим собою. Він писав: "Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України...". "Усі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні й релігійні товариства та установи і діставати для них підмоги з автономного скарбу України і т. ін." [19].

Отже, в українській правовій традиції ХІХ – початку ХХ ст. розвинуто такі змістові риси принципу верховенства права, як: вимога визнання владою природних прав людини та народу як реально права, принцип поваги до людської гідності, ідея гуманізму, демократизму, принцип справедливості, справедливий і доступний суд, демократична влада, юридичні гарантії прав людини та народу та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М. І. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2000 – № 4.
2. Головатий С. Верховенство права : в 3 т. / Головатий С. – К., 2006.
3. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / Шевчук С. – Х., 2002.
4. Патей-Братасюк М. Г. Верховенство права в українському судочинстві: проблема духовно-інтелектуального виміру / М. Г. Патей-Братасюк // Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів. – К., 2010. – С. 140–162.
5. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. – К., 2008.
6. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в правозастосуванні сучасної України: дис. ... канд. юрид. наук / Білас Ю. Ю. – К., 2011.
7. Історія Русів. – К., 1991.
8. Шевченко Т. Г. Кобзар / Шевченко Т. Г. – К., 1997.
9. Кулиш П. Предисловие издателя к Записке члена Малороссийской коллегии Григория Николаевича Теплова / П. Кулиш // Записки о Южной Руси : в 2 т. Т. 2. – К. : Дніпро, 1994.
10. Чайковський А. Я. Краще смерть, як неволя : [оповідання] / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. – Л.: Каменярь, 1966. – С. 5–42.
11. Хоткевич Г. Довбуш : [повість] / Гнат Хоткевич // Авірон. Довбуш: повісті, оповідання. – К. : Дніпро, 1990. – С. 64–456.

12. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: [навч. посіб.] / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. – [3-тє вид., стер.]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 304 с.
13. Семків О. Іван Франко: немарксистські погляди: з нагоди 140-річчя від дня народження Івана Франка / Остап Семків. – Л., 1996. – 111 с.
14. Франко І. Перехресні стежки: [повість] / Іван Франко // Франко І. Украдене щастя: [вибрані твори]. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 151–410. – (Українська класика).
15. Франко І. Я. Література, її завдання і найважливіші ціхи / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. / [АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: Ф. В. Погребенник (відп. секр.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 26: Літературно-критичні праці (1876–1885). – С. 5–14.
16. Павлусів Н. М. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця ХІХ – поч. ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук / Павлусів Н. М. – К., 2010.
17. ІV Універсал Центральної Ради. – К., 1991.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 6 т. / Грушевський М. С. – К., 1990.
19. Грушевський М. С. Вільна Україна / М. С. Грушевський // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Сучасність. – 1983. – Т. 1.